

Qhinga ro Lwisana na Vukungundwana ra Rixaka (NACS)

Kungu ra Nhluvukiso ra Rixaka: Xivono xa 2030 xi langutela rixaka ro pfumala vukungundwana, leri tibohaka ku va na matikhomele lamanene eka vaaki hinkwavo na mfumo lowu nga na vutihlamuleri eka vanhu va wona.

NACS, leyi pfumeleriweke hi Khabinete hi 18 Hukuri 2020, yi nyika Afrika-Dzonga rimba na kungu ro endla no lava ku tumbuluxa vaaki lava eka vona:

- Maendlelo ya mfumo ya vulawuri na makumele ya landzelelaka vulanguteri bya xiyimo xa le henhla, vutihlamuleri, no va erivaleni;
- Vanhu va dyondzisiwaka hi leswi endlaka vukungundwana no nyikiwa matimba yo tiva leswi va nga swi endlaka loko byi va kona na laha byi vaka kona;
- Vanhu na lava byi humeselaka erivaleni va khutaziwa ku rhipota vukungundwana, naswona va seketeriwa no sirheleriwa ku ringana loko va endla tano;
- Vatirhelamfumo va va na vutihlamuleri bya ku pfumaleka ka mphakelo wa vukorhokeri;
- Xiyenge xa bindzu na mihlangano ya vaaki yi tirhaka hi ndlela leyi rhangisaka nkoka emahlweni naswona va nyikiwa vutihlamuleri bya mitolovelo ya vukungundwana; na
- Laha ku nga na matirhelo yo ka ya nga amukeli vukungundwana eka xiyenge xih kumbe xih na ku teka vutihlamuleri lebyi helekeke hi lava endlaka vukungundwana.

NACS yi simekwe eka minsinya ya leswaku ku fanele ku va na ku siveriwa ka vukungundwana hi ku tirhisa mafumele lamanene, ku va erivaleni, vulawuri bya ku tshembeka na vutihlamuleri eka vaaki, ku vona mitolovelo leyi nga vangaka vukungundwana loko ya ha sungula ku engetela eka matshalatshala yo hlamula lama endlakwa hi tiejensi to hlayisa nawu na tihuvo tin'wana to lwisana na vukungundwana. Vaaki hinkwavo na endlelo ro hlanganeriwa ro lwisana na vukungundwana ri ta pfuna ku hunguta nxungeto wa tikhomixini to lavisisa leti durhaka, vulavisisi bya forensiki na maendlelo man'wana ma swa nawu.

Tiphuphu ta qhinga leti landzelaka ta tsevu ti vumba swiphemu swa nkoka swa qhinga leri:

Phuphu	Minongonoko yo tirhisa*
<p>1. Ku ngehenelela ka vaakatiko: Swi tlakusa no khutaza vaakatiko bya misingiriko, ku humsela vukundwana erivaleni, ku tshembeka no va erivaleni eka swiyenge hinkwaswo swa vaaki.</p>	<p>A. Yi seketela vuakatiko bya misingiriko no tlakusa matshalatshala yo vuyelela eka mikoka ku sivela no herisa vukungundwana.</p> <p>B. Yi Sirhelela no seketela vanhu lava humeselaka vukungundwana erivaleni no nyika swipfuno swa tindlela to byi humesela erivaleni.</p> <p>C. Yi antswisa malawulelo ya ku tshembeka no khutaza ku tinyiketela eka matikhomele lamanene.</p> <p>D. Yi engetela no tiyisa ku va erivaleni eka swiyenge hinkwaswo.</p>
<p>2. Matikhomele ya Phurofexinali: Ma yisa emahlweni ku va phurofexinali ka vatirhi eka swiyenge hinkwaswo ku kota ku yisa ehenhla ku hoxa ka vona xandla eka ku endla tindhawu to tirha leti nga riki na vukungundwana.</p>	<p>A. Yi endla leswaku xiyenge xa mfumo xi va phurofenali no aka tiko leri nga na vuswikoti.</p> <p>B. Yi antswisa vuswikoti na ku tshembeka ka mitirho leyi langutaneke na matshalatshala yo herisa vukungundwana.</p>
<p>3. Mafumele ya kahle lama nga na vulanguteri na</p>	<p>A. Yi antswisa vurhangeri lebyinene eka swiyenge hinkwaswo.</p>

<p>malawulelo ya switandzhaku: Ma antswisa mafumele, vulanguteri na malawulelo ya switandzhaku eka mihlangano.</p>	<p>B. Yi tiyisisa vulanguteri na vuswikoti bya mafumelo eka xiyenge xa mfumo.</p> <p>C. Yi tiyisisa matikhomele lamanene na ku tshembeka eka swiyenge hinkwaswo.</p> <p>D. Yi tiyisisa vutihlamuleri na mafambiselo ya minogonoko eka mihlangano ya le ka swiyenge hinkwaswo.</p>
<p>4. Sisiteme ya makumelo leyi nga tshembeka no va erivaleni: Yi antswisa ku tshembeka no tshembisa ka sisiteme ya makumele eka mfumo.</p>	<p>A. Yi antswisa vulanguteri na ku landzelerisa eka makumelo ya mfumo.</p> <p>B. Yi antswisa ku va erivaleni na mafambiselo ya data ya makumele eka mfumo.</p> <p>C. Yi setela vuphurofexinali eka Mafambiselo ya Nandzelelano wa Mpakelo.</p>
<p>5. Tiejensi to lwisana na vukungundwana leti tiyeke: Ti tiyisisa ku kuma switirho, vuhlanganisi, ntirhisano na tinxaka ta le handle, matirhelo, vutihlamuleri na tiejensi to lwisana na vukungundwana leti nga na ku tiyimisela.</p>	<p>A. Yi tiyisisa vuxaka bya Afrika-Dzonga na ntirhisano na tinxaka ta le handle na matiko man'wana eka ku lwisana na vukungundwana.</p> <p>B. Yi tumbuluxa huvo ya vuhlanganisi ku hlanganisa miginiriko hinkwayo yo lwisana na vukungundwana.</p> <p>C. Yi nyika tiejensi to lwisana na vukungundwana switirho hi ku tiyisisa ku va na vatirhi, vuleteri, na ku tirhisa maendlelo ya ximanguvalawa eka vatirhi va xiyenge xa makumelo ya vatirhi leswi nga ta antswisa vuhlayisi bya nawu.</p> <p>D. Ku hlayisa ku tiyimela ka tiejensi to lwisana na vukungundwana ta nkoka leti nga na vutihlamuleri byo lavisisa no tengisa milandzu ya vukungundwana.</p>
<p>6. Nsirhelelo wa swiyenge leswi nga sirhelelekgiki: Ku sirhelela swiyenge leswi nga eka nxungeto wa le henhla wa vukungundwana na mitolovelo yo ka yi nga lulamanga hi vufambisi bya nxungeto lebyi tirhaka hi ku hetiseka.</p>	<p>A. Yi endla vulavisisi eka swiyenge swa mfumo na swo ka swi nga ri swa mfumo leswi nga sirhelelekgiki eka vukungundwana.</p> <p>B. Yi tisa ku ngehenelela lo ku kongomisiweke eka ku hunguta nxungeto wa vukungundwana no tlakusa vulawuri bya ku tshembeka eka swiyenge leswi nga sirhelelekgiki.</p> <p>C. Yi endla vulanguteri, ku pima no kambisisa ku ngehenelela lo ku kongomisiweke eka vulawuri bya nxungeto eka swiyenge leswi nga sirhelelekgiki.</p>

NACS yi endla xiringanyeto xa malulamiselano lama pfuxetiweke ya le ndzeni ka mavandla yo lwisana na vukungundwana lama tivisiwaka hi tifeyisi timbirhi.

Feyisi ya 1: Ku tirhisa qhinga ra xinkarhana ra le ku sunguleni, ku katsa vulavisisi, nhluvukiso wa khonsepe na ku pfapfarhuta xiringanyeto eka Khabinete ku endlela ku tumbuluxa huvo leyi katsaka hinkwaswo swi ta endlwa hi huvo yo tsundzuxa ya xinkarhana leyi katsaka swiyenge swo hlava, leyi vuriwaka Huvo yo Tsundzuxa yo Lwisana na Vukungundwana ya Rixaka (NACAC). Huvo leyi yi ta tirha ntirho wa yona hi ku tihlanganisa na tikomiti leti nga kona exikarhi ka tihofisi ta vaholobye leti faneleke, swiyenge na vatirhisani lava vuyeriwaka hinkwavo. NACS yi ringanyeta leswaku NACAC yi tumbuluxiwa hi Presidente naswona yi fanele ku tirha malembe lama nga hundziki mambirhi kumbe yi herisiwa xikan'wekan'we loko ku vumbiwa huvo ya nkarhi hinkwavo.

Feyisi ya 2: Ku tumbuluxiwa ka huvo ya mfumo leyi tiyimeleke yo katsa hinkwaswo leyi sunguriweke hi nawu/vumbiwa leyi nga ta rhipota ePalamede, naswona yi simekiwe eka xikombiso xa matirhelo lexi hlanganeriweke, xa mathelo yo hambanahambana, lexi nga ntirhisano wa swiyenge swo hlava, hi ku landza mfumo wa tiko hi ku angarhela na maendlelo ya vaaki yo herisa vukungundwana. Yi fanele ku nyikiwa vito leri faneleke ku ya hi xiringanyeto xa NACAC na swiboho swo

hetelela swa vulawuri lebyi faneleke. Ku languteriwa leswaku huvo leyi ya nkarhi hinkwawo, ku katsa na swin'wana, yi ta rhangela ku tirhisiwa ka qhinga ka nkarhi wo leha na minongonoko hinkwayo leyi fambelanaka na rona.

Ntirho wu le ku yeni emhalweni hi ku landza ku tirhisiwa ka NACS, ku fana na ntirho wa vulavisisi lowu nga eku endliweni hi Fusion Centre ehansi ka nseketelo wa Anti-Corruption Task Team leyi vumbiweke hi tiejensi to hlaya, ku tirhisiwa ka migingiriko lo ku yaka emahlweni ku endliwa hi tihuvo to lwisana na vukungundwana ha yin'we yin'we, ntirho wo hunguta nxungeto wa vukungundwana lowu fambelanaka na ntlhavelo wa COVID19, na malulamiselo ya NACS ya xinkarhana lama fambisiwaka hi NACS Reference Group na NACS Steering Committee.

Mahungu yo tala mayelana na NACS na matsalwa man'wana lama faneleke ma nga kumeka eka www.gov.za/AntiCorruption

Anti-corruption toll-free line 0800 701 701